

BÜYÜK SAVAŞTA ERZURUM'DA BULUNAN ALMANLARIN BÖLGEDEKİ İZLENİMLERİ

Doç. Dr. Selami KILIÇ*

Title: *The Experiences of the Germans in Erzurum during the Great War*

Abstract: *Eastern Anatolia had been strategically significant for the eastern policies of Germany and Austria-Hungary during World War I. The region, called as 'Mountainous Armenian Land' by a German author, derives its importance from its strategic location which provides a full-fledged control over Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia. Therefore, Germany, as her ally, preferred Turkey to possess the region. During the Great War, Germany bore in mind this point and supported the Ottoman Empire against Russia. This article analyses the events of the period based on the experiences of the Germans who had been in Erzurum during the Great War.*

Keywords: *Austria-Hungary, Consule, Eastern Anatolia, Eastern Policy, Erzurum, Germany, Ottoman Empire, Russia, Strategic Importance, Upper Mesopotamia*

Anahtar Kelimeler: *Avusturya-Macaristan, Doğu Anadolu, Doğu Politikası, Erzurum, Almanya, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Yukarı Mezopotamya*

GİRİŞ

Tanınmış bir Alman siyaset yazarı olan Paul Rohrbach, Alman kaynaklarında "Armenische Hochland-Dağlık Ermeni Arazisi" adıyla geçen Doğu Anadolu'nun, stratejik açıdan Almanya ve Avusturya Macaristan'ın doğu politikalarında vazgeçilmez öneme sahip bölgelerden biri olduğunu yazmaktadır.

Söz konusu bölgeye sahip olan hem Doğu Anadolu'ya hem de doğal olarak Yukarı Mezopotamya'ya hakim olacaktı. Şüphesiz bu dağlık bölge, bir geçiş bölgesiydi ve iki büyük doğal yol doğudan batıya doğru uzanıyordu. Dolayısıyla bölgenin Türk kalması, bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti'nin elinde bulunması ve bölgenin Rusya'nın eline geçmemesi için de Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya tarafından desteklenmesi gerekiyordu.¹

* Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum.

¹ Paul Rohrbach, *Der Krieg und die deutsche Politik*, (Dresden: 1914), s. 56.

Yine Türkiye'deki Alman misyonerleri arasında ilk sırayı alan, hem Alman-Ermeni Cemiyeti (Deutsch-Armenische Gesellschaft) hem de Alman Doğu Misyonu (Deutsche Orient Mission)'nun yöneticisi olan Dr. Johannes Lepsius'un faaliyetleri dini olmaktan çok politiktir. Lepsius'un amacı, Ermeniler arasında etkin olan Batılı ve Doğulu diğer Hristiyan güçlerin nüfusunu kırmak, pastadan Almanya'ya da pay koparmaktır. Zira Lepsius'a göre, Mezopotamya, Almanya'nın Türkiye'deki çıkar alanıydı.²

**Kayzer Wilhelm,
"Drang nach Osten"i
yani Almanya'nın Doğu
Özlemi'ni, Almanya'nın
Doğu'ya doğru yayılmacı
politikası'nı her ne kadar
benimsemişse de, bunu
düşünen ilk kişi değildi.**

Tahta çıktığından beri, Almanya'yı dünyanın en büyük gücü haline getirmeyi hayal eden Alman Kayzeri Wilhelm'in diplomat ve sanayicileri, ülkenin politik ve ticari çıkarlarını ve etkisini tüm dünyaya yaymışlardı. Ancak, çabalarını esas olarak Doğu'da yoğunlaştırmışlardı. Can çekişen Osmanlı Devleti'ni bir fırsat kapısı olarak görüyorlardı. Wilhelm, Berlin yönetimindeki zayıf bir Türkiye'nin, Almanya'nın Asya'daki yayılmacı çıkarları için ekonomik ve politik bir üs olabileceğine karar verdi.³

Kayzer Wilhelm, "Drang nach Osten"i yani Almanya'nın Doğu Özlemi'ni, Almanya'nın Doğu'ya doğru yayılmacı politikası'nı her ne kadar benimsemişse de, bunu düşünen ilk kişi değildi. Bu kavram bir önceki yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Bazı ileri görüşlü kişiler, Sultan'ın çökmekte olan imparatorluğundaki seyrek nüfuslu alanların kendi sorunlarının çoğunun çözümü olabileceğini daha o zamandan görmüşlerdi. Öte yandan Alman yayılmacılığının önde gelen savunucularından Dr. Paul Rohrbach'a göre; "Almanya'nın geleceği Doğu'dadır... Türkiye'de... Mezopotamya'da... Suriye'dedir."⁴

Almanya'nın Erzurum Konsolosları ve Max von Scheubner-Richter'in Erzurum İzlenimleri

Bütün bunlar toplu olarak değerlendirildiğinde, Almanların Doğu'da başta Erzurum olmak üzere, Samsun, Trabzon, Sivas, Halep,

² Tamer Bacinoğlu-Andrea Bacinoğlu, *Modern Alman Orientalizmi*, (Ankara: 2001), s. 203.

³ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, (İstanbul: 1995), s. 1.

⁴ Hopkirk, *Bitmeyen Oyun*, s. 4-5.

Bağdat, Musul, Beyrut, Şam, Yafa, Hayfa ve Kudüs gibi önemli merkezlerde konsolosluk açmaları ve bu merkezlerde, bölgede bulunan Alman misyoner ve subayları ile de uyum içinde çalışacak, Alman çıkarlarını ön planda tutacak, Doğu'yu çok iyi tanıyan, üstün nitelikli, seçkin birtakım diplomatları görevlendirmelerindeki gerçek daha iyi anlaşılır.

Bu bağlamda konumu itibariyle Doğu'nun merkezi olan, doğudan batıya, kuzeyden güneye uzanan yolların kesiştiği bir noktada bulunan Erzurum'un gerek coğrafi konumu gerekse stratejik ehemmiyeti Almanların dikkatinden kaçmamış ve Erzurum, Almanya'nın Doğu'daki yayılmacı politikasının önemli merkezlerinden biri olmuştur. Berlin'de tasarlanan, ancak İstanbul'dan eyleme sokulacak olan "Büyük Oyun"un Doğu'daki uzantılarından biri de Erzurum'daki Alman Konsolosluğu idi. Bu nedenle Erzurum'a gönderilen Alman diplomatları özenle seçiliyor, bölgedeki Alman çıkarları doğrultusunda, neyi niçin nasıl yapacağını bilincinde olan çok yönlü, üstün nitelikli kişiler olmasına dikkat ediliyordu.

Dr. Johannes Lepsius, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın siparişi üzerine, Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi'nde bulunan Ermeni sorunu ile ilgili diplomatik yazışmaları (1914-1918) derleyerek, Mayıs 1919'da yayınladı. 1913-1918 yıllarına ait 444 belgenin -belgelerdeki bazı önemli pasajlar bizzat Lepsius tarafından silinmiş ve orijinal metinler bilinçli bir şekilde tahrif edilmiştir- yer aldığı bu derlemenin sonunda, Alman Dışişleri Bakanlığı görevlilerini (1914-1918) gösteren bir de liste bulunmaktadır. Bu listede; Alman Başbakanları, Dışişleri Bakanları, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarları, İstanbul Büyükelçileri ile Adana, Halep, İskenderun, Bağdat, Beyrut, Şam, Erzurum, Hayfa, Yafa, Kudüs, Musul, Samsun, Sivas, İzmir, Trabzon Konsoloslarının isim ve görev süreleri gösterilmektedir. Buna göre Erzurum'da görevlendirilen diplomatların isim ve görev süreleri şu şekilde belirlenmiştir:

"Vizekonsul (Viskonsolos) Anders, 4 Eylül 1913'ten Temmuz 1914 sonuna kadar.

Dr. Schwarz, Konsolos, 29 Eylül 1914'ten 17 Şubat 1915'e kadar.

Scheubner-Richter, Konsolos Yardımcısı, 17 Şubat'tan 6 Ağustos 1915'e kadar.

Graf von der Schulenburg, Konsolos, 6 Ağustos'tan Şubat 1915 sonuna kadar; 12 Şubat 1916'ya kadar da bu görevi, daha sonra Sivas'a gönderilecek olan Sekreter Werth yürütmüştür.⁵

17 Şubat'tan 6 Ağustos 1915'e kadar Erzurum'da Alman Konsolosu olarak bulunan Max von Scheubner-Richter'in Türkçe'ye çevrilen "Posten auf ewiger Wache" (Sonsuz Nöbette Görev) başlığını taşıyan anılarında; hem Erzurum'un Alman doğu politikasındaki yeri ve önemi hem de burada görevlendirilen Almanların üstlenmiş oldukları misyonları çarpıcı cümlelerle anlatılmaktadır:

"Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı Rusya idi ve Rus saldırısı Osmanlı Devleti'nin Rusya ile uzun sınır bölgesinden, Kafkasya'dan da beklenebilirdi. Osmanlı Hükümeti, Ruslardan önce davranıp, Kafkasya'ya saldırma kararı aldı. Bu saldırının hazırlıklarına başladığı sırada Scheubner Batı Cephesi'ni terk etti ve tam zamanında İstanbul'a geldi. Çünkü, onun Rusya hakkındaki bilgisi ve Rusça'sı bu zamanda işe yarayabilirdi.

"İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim, iletişimini genellikle Osmanlı Harbiye Nezareti, Alman Askeri Misyonu veya saldırının ilerlediği safhada emrine verilen Erzurum Konsolosluğu aracılığı ile sağlıyordu. Karargahın sürekli izleyebileceği bir bağlantı adamı bulunmalıydı. Scheubner bu görev için çok uygundu. Ama o, bambaşka bir görev için düşünülmüş ve özel bir askeri amaçla görevlendirilmişti. Rusya'nın asıl hammadde kaynaklarından biri Bakü petroleri idi. Görev, bu bölgede yıpratıcı eylemlere yönelmek, sabotajlarla köprü ve demiryollarının kullanımını güçleştirmektir. Bu görev aynı zamanda bölgedeki Türk saldırılarının da başarılı olup olamayacağını belirleyeceği için askeri ve politik bir önem taşıyordu. Özellikle de Bakü'den Tiflis'e, Batum'a ve Karadeniz'e ulaşan boru hattının kesilmesi, bu başarılırsa buradan hareketle Kuzey İran üzerinden veya başka bir yoldan ilerlemeyi sağlayacak imkanlar bulup sinamak ve gerekirse uygulamak Scheubner'in görevi olmalıydı.

"Eski ve önemli bir ticaret kenti olan, Kafkasya'ya, Karadeniz sahillerine ve Mezopotamya'ya bağlantıların kavşak noktası durumunda bulunan Erzurum, onun nüfuz alanının odak noktası olmalıydı. Bu kent Kafkasya'ya, kuzeye, İran'ın güneydoğusuna yönelik askeri ve politik girişimler için doğal bir çıkış noktasıydı.

⁵ Dr. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Der Tempelverlag*, (Potsdam: 1919), s. 505.

“Erzurum’da görevli olan Konsolos Dr. Anders savaş patlak verdiği sırada Rusya yolunda esir düşmüştü. Bakü petrol boru hattı bakımından hesapta olan çıkarlar nedeniyle, bir petrol uzmanı olan Konsolos Yardımcısı Schwarz onun halefi seçilmişti. Scheubner onunla birlikte çalışacaktı. Scheubner Türk saldırısının başlamasıyla birlikte Erzurum’a geldi. Bunun üzerine Konsolos Schwarz hemen görevini ona devretti ve böylece Ocak ayında Scheubner kendisini Erzurum Konsolosu’nun yerine yardımcı konsolos unvanıyla atanmış olarak buldu. Scheubner, diplomatik işlerin elçiliği ilgilen-diren nitelikte olanlarını yerine getirmek zorunda olduğu için elçilik benzeri bir saygınlığı kullanabiliyordu. Bu durum resmi görüşmelerde de kendini belli ediyordu ve bu oryantal bölgede önemli temsil görevini olması gerektiği kadar kısa sürede yerine getirmek istiyordu.”⁶

Almanya, Doğu’ya, özellikle Doğu’nun merkezi konumunda bulunan Erzurum’a, askeri ve politik misyonla seçkin kişilerden oluşan görevliler göndermeye devam etmekteydi. Nitekim sonradan Scheubner’in yerine Erzurum Konsolosluğu’na atanan Almanya’nın savaştan önceki Tiflis Konsolosu Graf von Schulenburg’un başkan-

Almanya, Doğu’ya, özellikle Doğu’nun merkezi konumunda bulunan Erzurum’a, askeri ve politik misyonla seçkin kişilerden oluşan görevliler göndermeye devam etmekteydi.

lığındaki heyette yer alan ve Scheubner-Richter’in anılarını kaleme alan Paul Leverkuehn’in Küçük Asya seyahati izlenimlerinde Erzurum ayrı bir yer tutmaktadır:

“İstanbul’dan başlayan yolculuğumuz devam ediyordu ve mavi yüksekliklerle kucaklaşan Erzincan şehri bizi selamlıyordu. Artık Erzurum bizden uzak

değildi. Yüksek dağlar arasındaki derin vadilerden vahşice ve güzel, bereketli çayırlar üzerinden sessizce akan Fırat boyunca ilerliyorduk. Sonuçta Erzurum Kalesi’ni ilk gördüğümüzde nefeslerimizi tuttuk: Dünyanın en yüksek tepesi!

“Scheubner, Üsteğmen Stange ve öteki Alman subayları ile birlikte bizi karşıladığında vakit öğleyi gösteriyordu. Biz 6 Ağustos’u not düşüyorduk. İstanbul’u Temmuz ortalarında terketmiştik.

⁶ Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, (Essen: 1938), s. 21-27. Almanya’nın Erzurum Konsolosu Max von Scheubner-Richter’in macera dolu hayatını konu alan bu kitabın Türkçesi için bkz: Paul Leverkuehn, *Sonsuz Nöbette Görev*, Çev: Zekiye Hasançebi, (İstanbul: 1998).

“Erzurum tahminen iki bin metre yükseklikteki uzun alana yayılmış yüksek bir platonun doğu sınırındaydı. Üç tarafı, ortalama üç bin metre yükseklikteki dağ sırasıyla çevrilmişti. Şehir, etkileyici, parlak bir dağ manzarası sunuyordu. Fakat bulunduğu yer dışında bütünüyle Asyatik, kutu gibi taş yığınları arasında düz damlaları cazibesi azdı. O halde güzelliği keşfetmek için steplere doğru açılmalydık. Oradan bakıldığında dik başlı dağların önünde konumlanmış şehir, ötesinde mavilikler ve sıradağlar, sarı buğday tarlaları altında kaybolmuş Erzurum yaylaları bulunuyordu.”⁷

Erzurum’dan Gönderilen Konsolosluk Raporları

Almanya’nın başta Erzurum olmak üzere Doğu’da önemli merkezlerde bulunan konsolosluklarından (Trabzon, Sivas, Musul, Halep vs.) İstanbul’daki Alman Büyükelçiliği’ne veya doğrudan doğruya Alman Dışişleri Bakanlığı’na gönderilen ve bugün Berlin’de, Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi’nde bulunan konsolosluk raporları; Büyük Savaş sırasındaki siyasi ve askeri gelişmeleri yansıtan önemli dokümanlar arasında yer alır. Özellikle Erzurum’dan gönderilen raporlar, Erzurum’un Alman Büyükelçiliği’nin istihbarat merkezi konumunda olması nedeniyle daha da büyük önem arz etmektedir. Ancak, savaş sırasında Türkiye’de istenmeden yaşanan birtakım olumsuzlukları, Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı çekilen acıları, çatışma ve boğazlaşmaları da yansıtan söz konusu raporlar kullanılırken; dikkatli davranmak, özenli bir araştırma yapmak, daha doğrusu bu raporlardan yararlanırken şüpheli bir yaklaşım sergilemek ve belgeleri değerlendirirken diğer birincil kaynakları da göz ardı etmemek gerekir.

Erzurum’dan Scheubner-Richter imzasıyla Alman Büyükelçiliği’ne gönderilen 3 Mart 1915 tarihli telgrafta; Bitlis Vilayeti’nden, Ermenilerin ayaklanma hazırlığı içinde oldukları ve askeri hedeflere, jandarmalara karşı silahlı saldırıda buldukları haberinin ulaştığı, Kayseri’deki ev aramaları sırasında bombalar ve birtakım şifreli yazışmaların bulunduğu, bu tür olumsuzluklara düşman güçlerin kışkırtıcı propagandasının sebep olduğu ve bunun üzerine Türk makamlarının sert önlemler aldığı bildirilmekteydi.⁸

⁷ Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, ss. 50 – 52.

⁸ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 31.

Öte yandan Alman Büyükelçisi Wangenheim, 22 Nisan 1915'te Erzurum Konsolosluğu'ndan ulaşan bilgileri 25 Nisan'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirmekteydi:

"Van ve çevresinde (muhtemelen Rusların kışkırtmaları ile) Ermeni huzursuzluğu baş göstermiştir. Sokak çatışmaları çıkmış, telgraf telleri sabote edilmeye başlanmıştır. İçişleri Bakanlığı bu bilgileri doğrulamış, ancak şimdilik gizli tutulması ricasında bulunmuştur."⁹

Başta Van ve çevresi olmak üzere Anadolu'nun her tarafında büyük bir Ermeni huzursuzluğunun yaşandığı, Rusların kışkırtmaları ile Ermenilerin ayaklandıkları, Van'daki çatışmaların şiddetlenerek devam ettiği haberleri Erzurum Konsolosluğu'ndan İstanbul'a ulaşmaktaydı. Türk kuvvetlerinin kaybının ölü ve yaralı olmak üzere altı yüzü bulduğu, Kayseri ve Diyarbakır'da büyük silah depolarının ortaya çıkarıldığı, Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni ayaklanmalarına karşı birtakım önlemler aldığı, Erzurum'da iki yüz kişinin tutuklandığı, Ermenilerin büyük yerleşim merkezlerinden tehcir edilmelerine devam edildiği ve onların yerlerini Müslüman göçmenlerin aldığı yine Erzurum'dan ulaşan haberler arasındaydı.¹⁰

Van'ın Ruslar tarafından işgal edildiği, Türklerin askeri durumunun elverişsiz olduğu, Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin Müslümanları katlettikleri, seksen bin Müslüman'ın Bitlis'e doğru kaçtıkları 17 Mayıs 1915'te Erzurum'dan İstanbul'a, oradan da Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirilmişti.¹¹

Alman konsolosluk raporlarına da yansdığı gibi Birinci Dünya Savaşı'ndaki ilk yenilginin ardından, istilacı ordulara gösterilen silahlı Ermeni desteği, Alman Genelkurmayı'nın da ısrarlı önerileriyle tehcir (zorunlu göç) kararının alınmasına sebep oldu. Tehcir kararında, ordunun hareket alanını güvenceye almak ve Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çatışmaları önlemek amacı olduğu açıktır. Kuşkusuz idare bu işlemi uygularken, aktif Ermeni militanlarıyla sivil halkın çatışmaya karışmayacak unsurlarını ayırt edemezdi. Tehcir işlemini kimi idareciler oldukça kansız biçimde gerçekleştirdi, bölgelerindeki nüfusu, öbür bölgeye aktarabildi. (Tehcirin hedefi Suriye ve Mezopotamya idi).

⁹ Lepsius, *Deutschland und...*, ss. 50 – 51.

¹⁰ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 63.

¹¹ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 72.

Bir kısım idareci, sürgün edilenlere karşı sorumsuz ve genelde beceriksizce davrandı; birçok yerde ise intikamcı unsurlar yağma ve katli olaylarına giriştiler. Ulaşımındaki imkansızlıklar da eklenince, istenmeyen olaylar zinciri, karşılıklı acılar, mütareke döneminde de sürecek karşılıklı çatışmalar, boğazlaşmalar devam etti.¹²

Scheubner, Alman Büyükelçiliği'ne 2 Haziran 1915'te gönderdiği raporunda; Ermenilerin göç ettirilmesi hakkında Başkomutanla, Enver Paşa, yaptığı görüşmenin olumlu sonuçlanmadığını bildiriyor ve Erzurum yaylalarındaki tüm Ermeni halkının Zor Sancağı'na gönderileceğini, büyük ölçekteki bu göçün katliamla eş değerde olacağını, çünkü yanlarına alacakları malların azlığından, ulaşım araç ve gereçlerinin yetersizliğinden ötürü sürgünlerin ancak yarısının gidecekleri yere sağ ulaşabileceğini, Müslüman olan Ermenilerin ise göç ettirilmeyeceğini yazıyordu.¹³

Yine Scheubner'in 18 Haziran'da Alman Büyükelçiliği'ne gönderdiği raporda ise Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin yollarda intikamcı unsurların saldırısına uğradıkları belirtiliyor, sonrası için ne yapılması gerektiği vurgulanıyordu:

"Erzurum yaylasından sürülen Ermeniler, Erzincan üzerinden Harput'a giden yolda Kürtler ve benzeri ayak takımı tarafından saldırıya uğradılar. Erkeklerin ve çocukların büyük bir bölümü katledildi, kadınlar kaçırıldı. Hükümet sürgünlerin korunması için ya hiçbir şey yapamıyor ya da yapmak istemiyor. Bu şartlarda ve daha sonraki kıyımları önlemek için hangi adımları atmalıyım?"¹⁴

Bunun üzerine Wangenheim, Scheubner'in acilen valiye çıkmasını ve "Böyle alçakça olaylardan Osmanlı Devleti'nin dostlarının ve tarafsız yabancıların büyük üzüntü duyduğunu" söylemesini öneriyordu. Wangenheim ayrıca "Savaş durumunda haklı olsalar bile, eğer gerekli önlemlerin alınmamasına karşı sesimizi enerjik biçimde yükseltmezsek bundan, korumasız bir halkın katliama uğramasından yararlanıyoruz sonucunun çıkarılacağını belirtiyor ve son olarak "Yerel hükümetlerin görevi, eğer üzerine ağır bir sorumluluk almak istemiyorsa, bütün imkanlarıyla bu tür olayları engellemek olmalıdır" diyordu.¹⁵

¹² İlber Ortaylı, "Ermeni Sorunu: Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler", *Popüler Tarih*, Sayı: 8, (İstanbul: 2001), ss. 44 – 45.

¹³ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 80; *Leverkuehn, Posten auf ewiger Wache...*, ss. 41 – 42.

¹⁴ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 86; *Leverkuehn, Posten auf ewiger Wache...*, s. 43.

¹⁵ Lepsius, *Deutschland und...*, s. 87; *Leverkuehn, Posten auf ewiger Wache...*, s. 43.

Wangenheim'in direktifleri ve önerileri üzerine Scheubner, tekrar Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in huzuruna çıkıyordu. Vali olaydan duyduğu üzüntüden söz ediyor, olanların maalesef alçakça olduğuna katılıyor ve tekrarından sakınmak için elimden geleni yapacağım diyordu. Tahsin Bey, 19-20 Haziran'da Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin ikinci kafilesiyle birlikte (aşağı yukarı üç yüz aile) yüz jandarmayı refakatçi olarak gönderme sözünü veriyor ve Scheubner bu ailelerin rahatsız edilmeden Erzincan'a vardıklarını öğrenince memnuniyetini belirtiyordu.¹⁶

Tahsin Bey, göç ettirilen Ermenilere en azından on dört günlük bir hazırlık süresi tanıdı ve eşyalarını satmalarına veya yanlarına almalarına izin verdi. Tüccar ve esnafın bir bölümü mallarını ve değerli eşyalarını Ermeni Kilisesi'nin, Osmanlı Bankası'nın korumasına bırakma imkanına sahipti. Tahsin Bey, kağnıları Erzincan ve Sivas'a kadar çaresiz ailelerin emrine verdi. Erkek korumasından yoksun ailelerin erkekleri çalışma kamplarından serbest bırakıldılar, ailelerine refakat etme izni aldılar. Erzurum Valisi ayrıca, hastaların, erkeksiz ailelerin, çocukların ve yalnız kadınların Erzurum'da kalmalarına da izin verdi. Tüm bunlar Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Ermenilere oldukça insancıl davrandığının birer göstergesiydi ve zaten -Alman konsolosluk raporlarına aksettirildiği kadarıyla!- diğer şehirlere nazaran Erzurum'daki Ermenilere, daha ılımlı ve hoşgörülü davranıldığı, kendilerine birtakım kolaylıklar sağlandığı da bir gerçektir.¹⁷

Diğer taraftan Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin yollarda intikamcı birtakım unsurların saldırısına uğradıkları, Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin korunması ve bu tür olayların önlenmesi için hiçbir şey yapamadığı veya yapmak istemediği şeklindeki söylemleri bir de Türk arşiv belgeleri ışığında değerlendirmek gerekir:

"Diyarbakir, Ma'mûretü'l-azîz, Bitlis Vilayetlerine

Erzurum'dan ihrâc olunan Ermenilerden beş yüz nüfusluk bir kafilenin Erzincan ile Erzurum arasında Kürdler tarafından katledildiği Erzurum Vilâyeti'nden iş'âr olunmuştur. Ihrâc olunan Ermenilerin yollarda muhâfaza-i hayatlarına imkân nisbetinde çalışılması ve esnâ-yi sevklerinde firâra tasaddî edenlerle muhâfazalarına me'mûr olanlara karşı taarruzda bulunacakların te'dibi tabiidir. Fakat buna hiçbir zaman ahali karıştırılmayacak ve beyn-el-anâsır mukateleyi intâc edecek ve aynı zamanda harice karşı da pek çirkin görüne-

¹⁶ Lepsius, *Deutschland und...*, ss. 88 – 89; Levenkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, ss. 43 – 45.

¹⁷ Lepsius, *Deutschland und...*, ss. 113-119; Levenkuehn, *Posten auf ewiger Wache...*, s. 45.

cek vakayı' tahaddüsüne kat'iyen meydan ve imkân bırakılmayacaktır. Binâen-aleyh o tarikle gelecek Ermenilerin güzergâhlarında bulunan aşâir ile köylülerin taarruzuna karşı her türlü esbâb ve vesâitin istikmâliyle müdâfaası ve katl ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle te'dibi lâzımdır.

Fî 1 Haziran sene(1331) Nâzır Tal'at".¹⁸

Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin Erzurum Anıları

Osmanlı kara ordusunun modernleştirilmesi amacıyla 1835'ten başlayarak, birçok Alman askeri heyeti Türkiye'ye gelmiştir. Bu as-

Ancak tartışılmayacak bir konu, bu heyetlerin gelişiyile birlikte Osmanlı Devleti'nin sadece ordusunda değil, her örgüt ve köşesinde, Alman nüfuzunun gittikçe artmaya başlamasıdır.

keri heyetlerin ilki Helmuth von Moltke, sonuncusu ise 1913'te Türkiye'ye gelen Liman von Sanders'in başkanlığındaki heyettir. Avusturya-Macaristan askeri ataşesi Joseph Pomiankowski'nin belirttiğine göre, Büyük Savaş başında Osmanlı ordusunda 40'ı aşkın Alman subayı bulunuyordu. Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa girince bu subaylar doğal

olarak Osmanlı Genelkurmayı'nda ve Osmanlı ordusunda önemli görevlere getirildiler. Alman askeri heyetlerinin talim ve eğitim alanında Osmanlı ordusunu ne derece modernleştirdikleri tartışılabilir. Ancak tartışılmayacak bir konu, bu heyetlerin gelişiyile birlikte Osmanlı Devleti'nin sadece ordusunda değil, her örgüt ve köşesinde, Alman nüfuzunun gittikçe artmaya başlamasıdır.¹⁹ Öte yandan Liman von Sanders heyetinde bulunan ve üç buçuk yıl Üçüncü Ordu Kurmay Başkanlığı'nı yapan Felix Guse'nin hatırasındaki Erzurum izlenimleri ve bölge hakkındaki gözlemleri ise dikkat çekicidir:

"Bölgedeki en yüksek dağ, 'Ağrı' dağdır. Bu dağ beş bin metre yüksekliğindedir ve zirvesi devamlı karla örtülüdür. İç bölgelerdeki

¹⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (Ankara:1994), s. 44. Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin Dersim eşkıyası tarafından yolları kesilerek katledilmeleri üzerine, gerekli önlemlerin alınmasına dair İçişleri Bakanlığı'ndan Elazığ Vilayeti'ne gönderilen şifre telgraf için bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, ss. 52 - 53.

¹⁹ Alman askeri heyetleri ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz: İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, (İstanbul: 1998).

vadiler de çok yüksektir. Sivas 1100, Erzincan 1400, Erzurum 1900 metre yüksekliğindedir. Bu bölgede seyahat eden insan, dağ sırtlarından baktığında, karşısında dağ dalgalarından oluşan bir deniz manzarası görür ve bu dağ dalgalarını bir biri ardınca aştıkça karşısına sürekli yeni bir dağ çıkacağı duygusuna kapılır. Nehirler denizlere ulaşmak için sarp dağları yarıp geçmek zorundadır ve hiç biri ulaşımaya elverişli değildir. Bölge orman ve ağaç yönünden fakirdir. Yalnız sahildeki dağlarda yüksek ağaçlar büyük ormanlar vardır. Odun ihtiyacı çok çabuk yetişen kavak ve söğüt ağaçlarıyla sağlanmaktadır. Yakacak olarak da en çok tezek kullanılır.

“Bölgedeki iklim birbirinden çok farklı iki kısma ayrılır; Bu iki kısmın sınırını sahil dağlarının tepeleri oluşturur. İçeri kısımda kış sert ve kurudur. Burada kış yükseltilere göre Ekim ya da Kasım'da başlar, Mart veya Mayıs'a kadar devam eder. Oldukça hoş ve yumuşak geçen sonbahardan sonra Aralıkta çok kar düşmeye başlar ve kar yağışı 3-7 gün devam eder. Kar vadilerde 1-2, dağlarda 3-4 metreyi bulur ve yollar tamamıyla kapanır. Bundan sonra genellikle sert ve kuru ayaz olur. Karların erimesiyle birlikte yollar yeniden geçilmez bir duruma gelir; bundan sonra yağmurlu mevsim başlar. Yağmurlar sürekli ve şiddetli değildir fakat, her gün biraz yağmur yağar. Temmuz başlarından kışa kadar yağmurun pek yağmadığı bölgede yaz çok sıcak geçer.

“Sahil bölgesinde iklim bambaşkadır. Burada sıcaklık sıfırdan aşağı düşmez; kış yağmurlu geçer. İç kısımlardaki kara rağmen yağmur mevsiminde sahilde nem oranı beş kat fazladır. İlkbaharda karlı dağlardan kalkıp sahil dağlarındaki ormanları aşarak, her tarafı rengarenk gül ve çiçeklerle örtülü sahile ayak bastığında, insan kendini çölden kurtulup cennete düşmüş sanır. Köyleri genellikle bacalı ve yan tarafları sırtların içerisine gömülmüş toprak evlerden oluşan bölgenin manzarası kasvetli ve hüzünlüdür. İç kısımlardaki şehirlerin çoğu Avrupa şehirlerine pek benzemez. 1914'te nüfusu elli binden fazla şehir yoktu. Sivas oldukça işlek önemli bir şehirdi. Ruslar İran ticaretini yavaş yavaş Tiflis-Batum yoluna kaydırınca, Trabzon ve Erzurum savaştan önce ticaret açısından gerilemeye başlamışlardı. Bu geniş bölgede iyi sayılabilecek tek şose, Trabzon-Erzurum şosesiydi. Bu yol Erzurum'un doğusunda Hasankale'ye kadar devam etmekteydi. İçerilerde bazı yerlerde de bir kısım şoseler vardı. Erzincan kuzeyindeki Sipikör boğazını aşmak için bir şose yapılmıştı.

“Memlekette konserve fabrikalarının bulunmaması beslenme işlerini önemli ölçüde aksatıyordu. Fasulye ve bamya kurutuluyor,

buğdaydan bulgur yapıyordu. Kasaplık hayvanların birliklerde kesilmesi kuraldı ve pirinç, bulgur, kuru sebzeler konserve yerine geçiyordu. Etten kavurma yapılıyor tenekelerde korunuyordu. Bölgede teneke yapılamadığından bu iş için Bakû gazlarının tenekelerinden yararlanılıyordu. Bu mıntıkada ne demiryolu ne de otomobil vardı. Erzak nakliyatı hayvan kuvvetiyle yapıyordu ve bu işler için at, katır, eşek, manda, öküz ve deve kullanılıyordu.

“Üçüncü orduya ayrılan bölge başlangıçta Sivas’a kadar uzanıyordu. Daha sonra Sivas’ta ordu mıntikasına katıldı. Önceleri birlikler buldukları bölgelerden besleniyorlardı. Sahildeki birlikler Trabzon’dan, Van Vilayeti kapsamındaki birlikler Van’dan ve ordunun büyük bir kısmı da Erzurum Vilayeti’nden besleniyordu. Daha seferberlik sırasında Erzurum’un dinamik ve güçlü Valisi Tahsin Bey, orduya gerekli olan her türlü malzemeyi hazırlamış ve emrine vermişti. Bu malzeme Erzurum’da orduya teslim olunuyordu.”²⁰

“Seferberlik ilan edildiğinde Üçüncü Ordu Kurmay Başkanlığı’na atandım. O zaman bu orduda Alman subayı olarak yalnız ben bulunuyordum. Türklerle çalışmak çok güç olmasına rağmen, başlangıçtan itibaren büyük bir samimiyet ve güvenle karşılaştım. Siyasi ve kişisel haberleşmeler dışında diğer bütün önemli haberleşmeler elimden geçti. Henüz savaş ilan edilmemişti ve yığınak yapmak için uzun bir zaman vardı. Rusların, hazırlıklarına göre; savaş çıkar çıkmaz derhal üstün kuvvetlerle Erzurum yönünde taarruza geçmeleri ihtimali bulunuyordu. Demiryolu Sarıkamış’a kadar uzanıyordu ve sınıra kadar birçok şoseler yapılmıştı. Üçüncü ordunun görevi; Ruslar savunmada kalırlarsa saldırıya geçmek, Ruslar saldırıya geçerse Türkiye topraklarını ve özellikle Erzurum’u savunmaktı. Üçüncü ordu önceleri çok zayıftı; Rusların üstün kuvvetle saldıracaklarını göz önüne alarak, önce savunmayı düşünmek gerekiyordu.

Van Gölü ile sahil dağları arasındaki bölgede ‘Erzurum’ bütün mıntikanın mihverini oluşturuyordu. Erzurum; önemli ticaret merkezi, bütün büyük yolların düğüm noktası ve üç denizin sınırlarına

Van Gölü ile sahil dağları arasındaki bölgede ‘Erzurum’ bütün mıntikanın mihverini oluşturuyordu. Erzurum; önemli ticaret merkezi, bütün büyük yolların düğüm noktası ve üç denizin sınırlarına da çok yakındı.

²⁰ Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg: Bis zum Frieden von Brest*, (Leipzig: 1940), ss. 7 – 12.

da çok yakındı. Fırat'ın kaynağı buranın kuzeyinden çıkar İran Körfezi'ne dökülür, Tortum suyu Çoruh Nehri'ne karışarak Karadeniz'e, Aras Nehri de Hazer Denizi'ne akar. Erzurum üzerine yürüyecek bir Rus ordusu için izlenecek en rahat ve uygun yol; demiryolu uç noktası olan Sarkamış ve Aras Vadisi'nden geçiyordu. Erzurum'un kuzeyindeki Tortum ve Çoruh sularının yatakları o bölgede yalçın kayalıklı dağlar oluşturmuştu.

"Bu dağlık arazide büyük birliklerin hareket yapmaları söz konusu olamazdı. Bununla birlikte Erzurum'dan ve Tortum deresi yukarısından Sivridağ üzerinde Oltu'ya doğru giden bir çok dağ yolu vardı. Oltu'da Rus şosesi başlıyordu ve Oltu, Rus sınırının Erzurum'a en yakın noktasını oluşturmaktaydı. Dolayısıyla bu noktadan da Rusların ileri hareketi hesaplanıyordu. Şu halde Ruslar için izlenecek asıl istikametler Aras Vadisi ile Oltu-Erzurum istikametleriydi.

Üçüncü Ordu takviye edildiği için artık bir Türk taarruzu da düşünülebilirdi. Türk taarruzu, söz konusu iki istikametten, Aras Vadisi'nden ve Oltu üzerinden yapılabilirdi. Rus mıntıkasındaki ahalinin büyük kısmını Ruslara karşı ayaklandırmak için Türklerin ileri harekate geçmelerini bekledikleri gelen haberlerden anlaşılıyordu. Diğer taraftan Türkiye'deki Ermenilerin de Türkiye aleyhine zararlı fikirler taşıdıklarına dair birtakım deliller bulunuyordu. Nitekim Rusların ilerlemeleri üzerine Türkiye'deki Ermenilerin de Türklere karşı isyan çıkaracakları ihtimalini hesaba katmak gerekiyordu."²¹

²¹ Guse, *Die Kaukasusfront...*, s. 21 – 27. Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin söz konusu hatıralarının dışında, Almanya'nın askeri kanadının "Ermeni sorunu" na bakış açısını yansıtan "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen (1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları)" başlıklı bir de makalesi bulunmaktadır. Makalenin Türkçe çevirisi için bkz: Selami Kılıç, "Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin '1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları' Adlı Makalesi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 4, Ankara (Aralık), 2001- (Ocak-Şubat), 2002, s.55 – 75.